

UNIVERSITY OF HELSINKI

<https://helda.helsinki.fi>

Helda

Kielen rakenteet ja niiden tutkimus

Hakulinen, Auli

1983

Hakulinen, A 1983, Kielen rakenteet ja niiden tutkimus. julkaisussa A Hakulinen & P Leino (toim), Nykysuomen rakenne ja kehitys 1 : Näkökulmia kielen rakenteisiin. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, Sivut 9-27.

<http://hdl.handle.net/10138/236516>

cc_by
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

Kielen rakenteet ja niiden tutkimus

Auli Hakulinen – Pentti Leino

Kielitieteen monipuolistuminen

Historiallinen näkökulma oli 1800-luvun kielitieteessä keskeinen, ja lopullisesti se näytti vakiinnuttavan ylivaltansa nuogrammaattisen koulukunnan syntyessä 1870-luvulla. Samalla siirryttiin idealistisesta kielentutkimuksesta positivistiseen: »Pois kaikki abstraktiot», kuului nuogrammaatikkojen vaatimus. Kielitieteen oli nojaututtava suoraan aineistoon, sen oli kuvattava todella olemassa olevia ja havainnoitavia ilmiöitä. Kieli sinänsä on abstraktio, ja niin kuin Hermann Paul vuonna 1880 asian ilmaisi, »kielentutkijan todellisena kohteena ovat pikemminkin kaikki ne ilmaukset, jotka esiintyvät kaikkien yksilöiden keskinäiseen vuorovaikutukseen liittyvissä puhetoiminoissa» (1968, 24). Nuogrammaatikkojen näkemyksen mukaan vain historiallista kielentutkimusta voitiin pitää tieteellisenä, ja historismi säilyttikin valta-asemansa kauas 1900-luvulle saakka.

Nuogrammaatikkoja on sittemmin arvosteltu ennen muuta atomismista: kieli hajosi heidän käsittelyssään joukoksi formaalisia ja äänteellisiä yksiköjä. Niitä ei kyetty hahmottamaan järjestelmäksi, ja huomio kiintyi ensi sijassa yksityisten ilmiöiden kehitykseen.¹ Ferdinand de Saussuren (1916) esittämät strukturalistisen kielentutkimuksen periaatteet olivatkin monilta osin lähes vastakkaiset nuogrammaatikkojen opeille. Saussuren mukaan oli tehtävä selvä ero konkreettisen puhunnan (parole) ja sen pohjana

olevan abstraktisen kielisysteemin (langue) välille. Lingvistin ensisijainen ja samalla vaativin tehtävä oli kuvata tämän järjestelmän rakenne, siihen kuuluvat elementit sekä niiden väliset paradigmaattiset ja syntagmaattiset suhteet. Systeemin kuvauksen oli oltava ankan synkronista, toisin sanoen historiallinen tarkastelutapa, diakronia, oli »staattisten suhteiden» ymmärtämisen kannalta epäolennaista, koska sen kohteena ovat tapahtumat.

Strukturalismin edetessä synkroninen näkökulma tunkeutui siihen saakka vallassa olleen diakronisen rinnalle ja ajoittain jopa sen ohi. Sekä amerikkalainen että eurooppalainen strukturalismi saavuttivat merkittävimmät tuloksensa kielen muotorakenteen analyysissa, morfologiassa ja erityisesti fonologiassa. Syntaksi eteni hitaammin, ja siihen pääsi tukevasti kiinni vasta strukturalismin pohjalta kasvanut transformaatioteoria. Alkuaan (Chomsky 1957) se olikin pelkkä syntaksin teoria, mutta varsin pian siitä ryhdyttiin kehittelemään yleistä kieliopin teoriaa, johon sisältyi myös fonologia ja semantiikka. Lausesemantiikan ongelmat alkoivatkin 1970-luvulle tultaessa nousta yhä keskeisemmiksi, ja niitä selviteltäessä liu'uttiin vähitellen kohti pragmatiikkaa: kieli on ensisijaisesti ihmisten keskinäisen viestinnän väline, ja tämä käyttötarkoitus heijastuu monin tavoin myös kielisysteemin ja kielellisten ilmausten rakenteeseen. Grammatikot olivat pitkään eristäneet kielen autonomiseksi, puhujasta ja puhetilanteesta erilliseksi abstraktiseksi järjestelmäksi. Kieliopin laajentuessa käsittämään myös semanttisen komponentin he joutuivat vähitellen yhä selvemmin toteamaan toisaalta sen, ettei kielisysteemiä voida kokonaan erottaa kielenkäytöstä, toisaalta sen, ettei kieli ole ihmisen muusta tietämyksestä ja toiminnasta irrallinen järjestelmä.

Viimeisten sadan vuoden aikana harjoitetusta kielentutkimuksesta voi siis pelkistää esiin verraten selviä kehitystendenssejä. Ensinnäkin on jo puheena ollut akseli synkronia : diakronia. Diakronia hallitsi kielitiedettä 1900-luvun ensimmäisille vuosikymmenille, ja synkronian nouseminen sen rinnalle kohtasi alkuun melkoisesti vastarintaa. Nykyperspektiivistä on kuitenkin selvää, että molempia tarvitaan: kieli on synkronistien tarkoittamassa mielessä suhteista koostuva järjestelmä eikä suinkaan irrallisten

elementtien kasauma; toisaalta se on diakronistien korostamalla tavalla historiallinen ilmiö, vähittäisten muutosten alaisena oleva kulttuurin tuote.

Toiseksi loputtoman variaation kirjaamisesta siirryttiin strukturalistien ansiosta invarianttien etsintään. – Sosiolingvistiikka on sittemmin tuonut variaation uudelleen esiin, mutta sen tavoitteena on etsiä tuota variaatiota ohjaavia kielenulkoisia säännönmukaisuuksia. Toisin sanoen yksityiskohtaisesta puhunnan tarkastelusta siirryttiin abstraktisen kielisysteemin analyysiin ja edelleen osittain jo 1960-luvulta lähtien kielenkäyttöä ohjaavien sääntöjen ja strategioiden eli sen taustalla olevan »kommunikatiivisen kompetenssin» selvittelyyn.

Kolmas selvä linja on painopisteiden huomattava lisääntyminen. Fonologian tueksi kehittyi morfologia, ja huomio siirtyi edelleen syntaksiin ja tätä kautta semantiikkaan ja pragmatiikkaan. Viime vuosikymmeninä on näiden »autonomisen kielitieteen» suuntausten oheen kehittynyt sellaisia kokonaan uusia tutkimustraditioita kuten tekstilingvistiikka, psykolingvistiikka, sosiolingvistiikka ja ATK-lingvistiikka, jotka hyötyvät kielen rakenteen kuvauksesta ja omalta osaltaan myös hyödyttävät sitä. Uutta on myös ns. soveltava kielitiede, erityyppisiin käytännön haasteisiin vastaava ongelmakeskeinen kielentutkimus, jonka kohteista voi esimerkkeinä mainita kielenopetuksen ja kielenkääntämisen. Etupäässä juuri näkökulmien runsaus selittää sen, että tällä vuosisadalla sekä eri kieliä että ihmiskieltä yleensä koskeva tieto on huikeasti lisääntynyt.

Fennistiikan kehityslinjoja

Suomen kielen ja sen sukukielten tutkimukseen nuorgrammaatikkojen opit vakiintuivat 1890-luvulla, ja niiden ansiosta kielitiede koki myös meillä voimakkaan nousun. Itse asiassa tuohon aikaan palautuvat myös eräät sellaiset ratkaisut, jotka ovat merkittäväällä tavalla ohjanneet suomen kielen ja osin myös sen sukukielten tutkimusta nykyaikaan saakka.

E. N. Setälä esitti vuonna 1896 kolmen sanakirjahankkeen aloittamista: olisi luotava kansankielen, vanhemman

kirjakielen ja nykyisen kirjakielen sanakirja. Ohjelmaan lisättiin melko pian myös etymologisen sanakirjan ja karjalan kielen sanakirjan laatiminen.² Nimenomaan kansan-kielen sanakirjan – nykyisin suomen murteiden sanakirjan – julkaisuhanke toi nuorgrammaatikkojen äännehistorian rinnalle toiseksi vahvaksi juonteeksi murteiden sanaston-tutkimuksen. Nämä kaksi aluetta olivatkin suomen kielen tutkimuksessa keskeisimpiä aina 1960-luvulle saakka. Laajan sanastonkeruutyön myötä kehittynyt murremaantiede rikasti melkoisesti nuorgrammaatikkojen metodiikkaa, joka olennaisilta osin rakentui äännelain ja analogian käsitteiden varaan. Silti pitäydettiin etupäässä konkreettisen kieliaineksen ja sen yksityiskohtien tarkasteluun. Abstrahointia ja systeemikonaisuuksia kartettiin; kuvaavaa on, että mm. foneemin käsite vakiintui fennistiikan perinteeseen varsinaisesti vasta 1960-luvulla (ks. Räisänen 1980, 49). Tosin strukturalisminkin ajatukset pääsivät etenkin sukukielten tutkimuksessa jossain määrin hedelmöittämään kielihistoriaa; esimerkiksi Lauri Postin ja Erkki Itkosen töissä systeemin ja struktuurin käsitteet ovat implisiittisinä mukana.³ Toinen leimallinen piirre oli diakronisen tutkimuksen ylivalta. »Se kuitenkin pitää ehdottomasti paikkansa, että kaikki merkittävät kielentutkijat ovat käsittäneet kielentutkimuksen historialliseksi tieteksi ja että vain tältä näkökannalta lähtien on kielitieteestä kehittynyt se, mikä se on», ilmaisi Ravila (1967, 16–17) suomalaisessa kielentutkimuksessa vallineen näkemyksen.

Suomen kielen tutkimus oli siis pitkään alaltaan melko keskittynyttä: äännehistorian rinnalla kukoisti historiallinen sanastontutkimus, mutta esimerkiksi syntaksin asema alkoi vahvistua vasta 1950-luvulta lähtien. Vielä 1960-luvun alussa Erkki Itkonen (1961, 214) joutui kuvaamaan fennistiikan tilannetta näin: »Junggrammaatikkojen voittopuolinen äännehistorian harrastus järkytti kielitieteen erilojen välistä tasapainoa. Sen palauttaminen kuuluu nykyhetken kielentutkimuksen tehtäviin.» Osasyynä yksipuolisuuteen oli tietenkin aktiivisten tutkijoiden vähälukuisuus: tiedeyhteisön resurssit eivät tahtoneet riittää kovin monipuoliseen kielenanalyysiin, varsinkin kun ne oli huomattavalta osin kytkeyty suuriin vuosisataishankkei-

siin.⁴ Myös kansallisten tieteiden asema tutkimuksen kentässä on muuttunut sotien jälkeen, ja tämä on osaltaan vaikuttanut siihen, että fennistiikka alkoi vähitellen laajentaa tutkimusalueitaan. Muutokselle loi edellytyksiä myös korkeakoululaitoksen laajeneminen 1960-luvulla, sillä sen myötä tutkimuksen voimavarat ovat tuntuvasti kasvaneet. Yhtenä tekijänä oli myös yleisen kielitieteen merkittävä vahvistuminen; näin lingvistiset ideat alkoivat saapua Suomeen paljon tuoreempina kuin aikaisemmin.

Tultaessa 1980-luvulle on kansainvälisten virtausten seuraaminen arkipäiväistynyt fennistiikankin käytäntöön, ja tasapaino uuden etsinnän ja perinteen vaalinnan välillä on löytymässä. Historiallinen suuntaus on osoittanut elinvoimansa etenkin morfologiassa, kun taas sanastontutkimuksen traditiota uhkaa melkeinpä katkeaminen. Murremaantiede on laventunut sosiolingvistiikan suuntaan, ja synkronisella morfologian ja syntaksin tutkimuksella alkaa olla vakiintunut perinne. Kysymys ei ole pelkästään siirtymisestä uusille tutkimusalueille, sillä myös vanhoihin ongelmiin on haettu vaihtoehtoisia ratkaisuja kokeilemalla niitä uusiin kehyksiin.

Näkökulmia nykysuomeen

Toisaalta vuosikymmenisen perinteen ja toisaalta uusien näkemysten luomalta pohjalta voimme ymmärtää entistä paremmin sen, että ajatus kielestä yhtenäisenä järjestelmänä on illuusio. Silti ei ole syytä luopua tästä illuusiosta ja rajoittua sen sijaan esimerkiksi yksityisten kielenkäyttäjien konkreettisiin puhunnoksiin. Abstraktisen kielijärjestelmän käsite on tutkimukselle tärkeä metodinen apuväline; on vain opittava ymmärtämään, mitä sillä tarkoitetaan ja mitä sen avulla voidaan selvittää. Samanlainen illuusio on myös puhtaan synkronian käsite; usein on kuitenkin tarpeen jättää aikaperspektiivi sivuun, jotta voitaisiin keskittyä kielen yksikköjen keskinäisiin suhteisiin, kielen rakenteeseen. Rakennetta koskeva tieto on puolestaan välttämätöntä esimerkiksi yksityisten kielen piirteiden historiaa selvitellessä: ainoakaan yksikkö ei muutu tyhjiössä, vaan kielen rakenteen osana, ja sen kehi-

tykseen voikin olla vaikutusta myös muilla kielessä tapahtuvilla muutoksilla. Synkroninen tutkimus ikään kuin seisauttaa kellon ja keskittyy yhtenä silmänräpäyksenä valitsevan tilan tarkasteluun; se kehittää valokuvan, joka paljastaa tietynhetkisen tilanteen mutta ei sitä, miten siihen on tultu tai mihin se on johtamassa. Diakroninen tutkimus taas pystyy yleensä seuraamaan yhdellä kertaa vain verraten harvalukuisia kielen piirteitä ja niiden kehitystä. Eronteko onkin ymmärrettävä metodiseksi, sillä nykypäivän diakronisti – jolla on metodisena apuvälineenä abstraktinen, fiktiivinen kantakielen käsite – ei kiellä kielen synkronista systeeminluonteisuutta eikä synkronisti puolestaan kiistä sitä, että kieli on jatkuvassa muutoksen tilassa.

Tämä teos keskittyy nykysuomen synkroniseen kuvaukseen; sen parina ilmestyvä toinen osa taas tuo esiin diakronian näkökulman. Jako on puhtaasti käytännöllinen, eikä suinkaan pyri korostamaan näiden tarkastelutapojen vastakkaisuutta. Päinvastoin: jotta voisimme hahmottaa suomen kielestä edes jonkinlaisen yleiskuvan, meidän on kyettävä tarkastelemaan sitä mahdollisimman monista erilaisista näkökulmista. Näin voimme edes jossain määrin välttää aina uhkaamassa olevilta perspektiiviharhoilta.

Kirjan 17 artikkelia jakautuvat karkeasti ottaen neljään ryhmään. Kaksi ensimmäistä käsittelee fonologiaa, neljä seuraavaa morfologiaa ja siihen kuuluvaa johto-oppia. Semantiikkaan liittyviä kirjoituksia on neljä, ja loput seitsemän kuuluvat syntaksin alueelle. Kaikki artikkelit keskittyvät ensi sijassa kielen synkronisen rakenteen tarkasteluun; esimerkiksi kielenkäyttöön liittyvät ongelmat on siis jouduttu jättämään sivuun. Sitä paitsi ainoakaan neljästä esillä olevasta kielen »tasosta» ei tule läpikotaisin valaistuksi: kukin kirjoitus esittää yleensä vain yhden näkökulman, josta se tarkastelee kohdettaan.

Fonologian ja morfologian ongelmia

Strukturalismin valtakausi kesti synkronisessa kielitieteessä yli 30 vuotta, mutta Suomessa tämä vaihe sivuutet-

tiin lähes kokonaan: siirtyminen kielihistoriasta vei melkein pä suoraan transformaatiokielioppiin ilman selvästi erottuvaa strukturalistista välivaihetta. Fonologiaan strukturalismi löi kuitenkin leimansa 1960-luvulla; tätä taksonomiseksi kutsuttua fonologiaa (ks. Wiik 1973) edustaa Fred Karlssonin artikkeli (1), joka rakentuu suurelta osin Prahan koulukunnan pohjalta kasvaneelle perinteelle. Keskeisenä tavoitteena on osoittaa kielen foneemijärjestelmän rakenne: mitä yksikköjä siinä on katsottava olevan, miten niiden paradigmaattiset ja syntagmaattiset ominaisuudet on kuvattava.

Kaisa Häkkinen nojautuu omassa artikkelissaan (2) samoihin lähtökohtiin, mutta hän etenee abstraktisen järjestelmän kuvauksesta myös sen käytön erittelyyn. Karlsson jätti artikkelissaan syntagmaattiset suhteet taka-alalle, mutta Häkkinen keskittyy voittopuolisesti fonotaksiin. Lisäksi hän ottaa huomioon foneemien käyttöajuu- den ja pyrkii etsimään selityksiä järjestelmässä esiintyville systemaattisille aukoille myös kielihistoriasta.

Strukturalismin tulo siis viivästyi, mutta generatiivinen fonologia tuli suomen kielen kuvaukseen tuoreeltaan jo 1960-luvun lopulla. Yleensä generatiivinen fonologia keskittyi meillä morfofonologisiin ilmiöihin, siihen miten morfofoneeminen vaihtelu saadaan kuvatuksi yhdestä pohjamuodosta lähtemällä.⁵ Tämä johti sinänsä tuttuun ilmiöiden entistä analyttisempaan tarkasteluun ja viritti keskustelun abstraktisten pohjamuotojen olemuksesta ja suhteesta pintavariantteihin; siihenastinen tutkimus oli yleensä tyytynyt vain kirjaamaan tällaiset vaihtelut tai sitten projisioinut ne suoraan kielihistoriaan. Juuri tällä alueella uudet näkemykset törmäsivätkin erityisen voimakkaasti yhteen perinteisten kanssa.⁶ Sinänsä ei generatiivinen fonologia suinkaan pysty – eikä se tietysti pyrkinytkään – mitätöimään aikaisemman äännehistoriallisen tutkimuksen saavutuksia. Olennaista oli, että se katsoi tuttuja asioita uudesta näkökulmasta ja nosti näin esiin myös uusia ongelmia. Niinpä jouduttiin pohtimaan esimerkiksi sitä, mitkä kielen ilmiöt on kuvattava produktiivisten sääntöjen avulla, mitkä taas on katsottava kivettymiksi, itsenäistyneiksi kielijärjestelmän yksiköiksi. Sama näkökantojen törmäys synnytti myös keskustelun allomorfien asemasta.

Karlsson (1977) korosti generatiivisen fonologian ehdoista lähtien pohjamuotojen keskeistä osuutta, Heikki Paunonen taas tukeutuu omassa artikkelissaan (3) osittain Hermann Paulin ja muiden nuogrammaatikkojen ajatteluun, osittain strukturalistien sana ja paradigma -malliin sekä hahmopsykologian ajatuksiin. Karlsson tuo toisin sanoen esiin sääntöpohjaiset morfologiset prosessit, Paunonen taas taivutustyyppit ja niiden väliset paradigmaattiset suhteet (ks. myös Karlsson 1983, 28–42). Kuvaustapojen pätevyyttä koskevissa keskusteluissa vedotaan usein niiden psykologiseen todenmukaisuuteen ja haetaan tueksi todisteita esimerkiksi siitä, missä järjestyksessä sanan taivutusmuodot opitaan; näyte tästä löytyy myös Fred Karlssonin verbien taivutustyyppistä käsittelevästä artikkelista (4).

Sanojen johtaminen on vanhastaan vetänyt fennistien huomiota puoleensa, vaikka se ei olekaan herättänyt yhtä suurta kiinnostusta kuin äänneoppi ja sanasto. Kielihistoria on hakenut valaistusta eri johdinten alkuperään (ks. L. Hakulinen 1979); synkroninen kuvaus on sen sijaan paljolti ollut pelkkää luettelointia (esim. Penttilä 1957). Johto-oppi onkin vasta 1970-luvulla, etenkin käännteissanakirjan ilmestyttyä, noussut fennistiikan vilkkaimmin harrastettujen alojen joukkoon. Silmäänpistävää on, että juuri johto-opissa diakronian ja synkronian ero näyttäytyy vähiten jyrkkänä: kun opitaan ymmärtämään synkronisia prosesseja, voidaan aikaisempaa paremmin arvioida myös sitä, millaisia ovat olleet historialliset kehityskulut.

Morfologiassa on osoittautunut vaikeaksi ratkaista edes sitä, millaiset taivutusmuodot pitäisi kuvata produktiivisten prosessien tuotoksiksi ja millaiset kielijärjestelmässä sellaisinaan esiintyviksi kiteytymiksi. Sanojen johtamisessa produktiivisuuden käsittely on osoittautunut vielä monin verroin vaikeammaksi, eikä ongelmia vähennä se, ettei johdoksen merkitys suinkaan aina ole kantasanana ja johtimen merkitysten summa.

Keskeiset kysymykset viimeaikaisessa johto-opin tutkimuksessa ovatkin liittyneet juuri tähän: mikä on johtimen perusmerkitys vai voidaanko sellaista ylipäänsä osoittaa, mikä on johdoksen kantasana vai onko sellaista.⁷ Produktiivisuutta sinänsä on lähestytty kahdelta suunnal-

ta. Päivi Rintala pohtii artikkelissaan (5) sitä, miten produktiivisia eri johtimet ovat: mitkä niistä ovat sellaisia, joiden avulla voidaan määräehdoin rakentaa spontaanisti muodostettuja uusia johdoksia. Mauno Koski (1979) taas on selvittellyt leksikaalistumista: milloin yksityinen johdos voidaan katsoa synkronisesti produktiivisen prosessin tuotokseksi, milloin se on kirjattava omaksi sanastoyksiköksi? Produktiivisuuden ongelma ei katoa edes diakroniaan heijastettuna: perinteinen näkemys siitä, että jokainen johdos palautuu kielihistoriassa yksiselitteisesti kantasanana ja kiinteämerkityksisen johtimen yhdistelmäksi, näyttää pelkältä illuusiolta. Niin kuin Alpo Räisänen artikkelissaan (6) osoittaa, kielentutkijan näkökulmasta ilmieselvätkin johdokset jäävät usein lingvistisesti kouliintumattomalle puhujalle läpinäkymättömiksi, opaakeiksi; toisin sanoen kielihistorian kannalta säännönmukaisetkin johdokset voivat leksikaalistua yksilön kielitajussa varsin nopeasti.

Semantiikka: raivaamaton tutkimusalue

Synkroninen johto-oppi osoittaa havainnollisesti sen, miten muoto- ja merkitysrakenne kietoutuvat kielessä erottamattomasti toisiinsa. Tavanomaisessa sananjohdossa, »ilmiderivaatioissa», semanttinen aines on jakautunut kantasanana ja johtimen kesken, mutta kielestä voidaan osoittaa myös sellaisia ilmiöitä, jotka ovat kuvattavissa piiloderivaatioksi (Kangasmaa-Minn 1977) tai konversioksi (Quirk ym. 1972) kutsuttujen mekanismien avulla: sanan voi liittyä semanttista ainesta, ilman että sen muotoon lisätään mitään. Niinpä *lentää* on intransitiiviverbi, mutta siitä saadaan konversion avulla transitiivinen kausatiiviverbi: *Kapteeni lensi koneen Lontoosta Helsinkiin* (vrt. vastaavaa paria *kulkea* : *kuljettaa*).

Tämäntyyppisten seikkojen käsittely on suomen kielen tutkimuksessa toistaiseksi verraten vähäistä, eikä ole lainkaan selvää, millä tavoin esimerkiksi juuri verbien käyttäytymiseen liittyvät syntaktis-semanttiset ilmiöt tulisi kuvata. Jo pitkään kukoistanut sanastontutkimus on nimittäin ollut luonteeltaan vahvasti paradigmaattista: se on

² Nykysuomen rakenne ja kehitys I

keskittynyt selvittämään yksityisten sanojen, sanapesy-eiden tai semanttisesti yhteen liittyvien sanaryhmien merkityksenkehityksiä. Tällöin syntagmaattinen puoli, sanojen kollokaatiot, on jäänyt taustalle. On toki havaittu, että sanojen merkitys muuttuu nimenomaan käytön myötä; tutkimus on kuitenkin paljolti ollut sanojen kontekstuaalisen käytön kirjaamista ja yksityisten kehityskulkujen selvittelyä. Muutosprosessien yleiskuva on piirtynyt esiin (esim. Airila 1940), mutta tutkimuksen anti koitui nimenomaan kielihistorian hyödyksi. Silti on syytä muistaa, että esimerkiksi Nykysuomen sanakirjan laajoissa sana-artikkeleissa piilee valtava määrä luovaa synkronista leksikologiaa. Perustyötä on siis tehty, mutta suomen kielen merkitysrakennetta kuvaaviin teoreettisiin yleistyksiin ei sen pohjalta ole edetty.

Lauri Hakulisen artikkeli (7) polysemiasta rakentuu historiallisen sanastontutkimuksen luomalle pohjalle. Kuten diakronisen äänne muutoksen edellytyksenä on aina synkroninen variaatio, myöskään merkityksenmuutos ei ole ymmärrettävissä ilman polysemiaa. Polysemia ei kuitenkaan ole pelkästään välivaihe siirryttäessä yhdestä merkityksestä toiseen; päinvastoin sillä on aivan olennainen osa kielen synkronian ilmaisutaloudessa.

Kielellisten merkitysten tutkimus on 1900-luvun kielitieteessä ollut yleensäkin selvästi vähäisempää kuin muotojen tutkimus; synkronisesti suuntautunut semantiikka on sitä paitsi pitkään keskittynyt paradigmaattisiin suhteisiin syntagmaattisten kustannuksella. Paitsi kollokaatioiden (myötäesiintymien) tutkimus myös koko lausesemantiikka on jäänyt sanasemantiikan varjoon. Mauno Koski esittelee artikkelissaan (8) strukturaalisen sanasemantiikan keskeiset ajatukset. On helppo nähdä, että esikuvat löytyvät fonologiasta: kuten foneemit ovat kuvattavissa distinktiivisten piirteiden kimpuiksi, samoin myös kielen lekseemit voidaan esittää semanttisten merkityskomponenttien yhdistelmiksi. Sinänsä komponenttianaalyysin mahdollisuudet näyttävät rajallisilta, ja sanasemantiikkaankin pyritään kehittämään uudentyypisiä kuvaustapoja (ks. Karlsson 1980).

Semantiikassa ja erityisesti lausesemantiikassa kieli-systeemin ja kielenkäytön erottaminen toisistaan on eri-

tyisen hankalaa, sillä käyttötilanne vaikuttaa aivan olennaisesti siihen, millaiseksi kielellisen ilmauksen merkitys tulkitaan. Tämä on pyritty ottamaan huomioon jakamalla tutkimustehtävät semantiikan ja pragmatiikan kesken: semantiikka keskittyy analysoimaan ensi sijassa kontekstista riippumattomien kielen yksikköjen ja niiden muodostamien syntagmaojen, »systeemilauseiden» merkitystä; suoranaisesti kielenkäyttöön liittyvät merkityksen ongelmat, kuten puhujan tarkoitusperä tai kuulijan päättelyketju, taas jäävät pragmatiikan alueelle. Käytännössä rajanveto on usein varsin vaikeaa, ja niin kuin Auli Hakulisen artikkelista (9) on nähtävissä, selvitetäessä merkityksen ja käytön vuorovaikutusta törmätään yhtä hyvin pragmaattisiin, semanttisiin kuin syntaktisiin ilmiöihin.

Pragmatiikka kytkee kielen käyttäjään ja käyttötilanteeseen. Semantiikkaa voidaan kuitenkin laajentaa koskemaan myös kielen merkitysrakenteen ja kulttuurikontekstin sekä kielisysteemin ja ulkomaailman suhdetta. Pentti Leino pohtii artikkelissaan (10) näitä kysymyksiä, jotka ovat askarruttaneet erityisesti kulttuuriantropologeja, etnolingvistejä ja psykologeja. Tällaisesta näkökulmasta kieli ei ole autonominen abstraktinen järjestelmä, vaan kulttuurin erottamaton osa; sen kategoriat näyttävät vaikuttavan kognitioon: ne antavat ihmiselle sen käsitejärjestelmän, jonka nojalla hän toimii ja jäsentää ulkomaailmaa koskevia havaintojaan.

Suomessa käytyä fonologista ja morfologista keskustelua on 1960-luvun lopulta lähtien leimannut keskenään ristiriitaisten näkemysten yhteentörmäys: on etsitty optimaalista kuvausmallia ja käyty väittelyä kilpailevien teorioiden paremmuudesta. Semantiikassa tilanne on erilainen, ja niinpä teoksen neljä tälle alueelle sijoittuvaa artikkelia liittyvät toisiinsa vain etäisesti. Jokainen niistä tuo esiin oman näkökulmansa, josta se tarkastelee kielellisen merkityksen ongelmaa. Tämäkin on osoitus siitä, miten alussa suomen kielen merkitysrakenteen tutkimus vielä on; kaukana edessäpäin on se vaihe, jossa voidaan perustellusti verrata keskenään erilaisten kuvausmallien ansioita ja puutteita.

Perinteisestä syntaksista kokeiluihin

Syntaksissa on synkroninen ote ollut selvästi yleisempi kuin muilla suomen kielen tutkimuksen alueilla. Itse asiassa suomen kielen historiallinen syntaksi on yhä edelleen melko tuntematon aluetta, jossa mitä ilmeisimmin on tehtävissä merkittäviä löytöjä.⁸ Syntaksi soveltuukin kenties helpoimmin synkroniseen tarkasteluun, siksi monimutkainen ja ongelmia tarjoava järjestelmä se on.

Suomen kielen syntaksin tutkimusperinteessä on Setälän lauseoppi ollut sekä kirvoittava että kahlitseva tekijä. Tutkimus on paljolti lähtenyt sen käsitteistä, ja Setälän lausumia on aikojen kuluessa pyritty tarkentamaan ja osittain myös arvioimaan uudelleen. Vuoden 1915 kielioppikomitean mietintö sisälsi runsaasti uusia ideoita, piilevänä mm. ajatuksen konstituenttirakenteesta. Sen vaikutus jäi kuitenkin Setälän lauseoppiin verrattuna varsin vähäiseksi, sillä uusiin virikkeisiin ei juurikaan tartuttu. Vasta Penttilän laaja kielioppi (1957) sisälsi olennaisesti Setälän lähtökohdista poikkeavan kokonaisesityksen, mutta silläkin on pysyvää merkitystä lähinnä erinomaisena aineskokoelmana. Siron lauseoppi (1964) on perusteiltaan strukturalistinen, ja se onnistui jäsentämään mm. adverbiaalien hajanaista kategoriaa. Siron adverbiaaleja koskeva suhdessäntö ja idea kolmesta adverbiaaliluokasta on se lähtökohta, jolta Alho Alhoniemi jatkaa artikkelissaan (11) adverbiaalien erittelyä.

Jonkin kielen lauseopillisesta rakenteesta on ylivoimaisen vaikea luoda edes summittaista yleiskuvaa lyhyiden artikkelien avulla, sillä yksityiset ilmiöt liittyvät siinä erottamattomasti laajempiin kokonaisuuksiin ja teoreettisiin lähtökohtiin; synteisiin päästäänkin parhaiten kokonaisesityksissä tai polemiikeissa. Lisäksi fonologia ja morfologia ovat paljon selvemmin rajautuvia kuin syntaksi. Näkemykset syntaksin alasta vaihtelevat melkoisesti, eikä olekaan yllättävää, että erilaisten kuvausmallien osuus on juuri siinä poikkeuksellisen suuri. Setälän luoma kehys hallitsi suomen kielen lauseopillisesta tutkimuksesta käytännöllisesti katsoen siihen saakka, kun transformaatiokielioppi ilmaantui sen kilpailijaksi. Vireytynyt tutkimus on tuonut runsasti uutta tietoa suomen lause-

opista (ks. Hakulinen – Karlsson 1979); näyttää kuitenkin siltä, että uuden mallin soveltamista suomen kieleen ovat vaikeuttaneet ennen muuta kielitypologiset syyt. Transformaatiokielioppi on nimittäin luotu englannin kielen pohjalta, eikä sen avulla ole aivan helppo tavoittaa kaikkia niitä suomen kielen syntaktisia ominaispiirteitä, jotka ovat esimerkiksi englannille vieraita. Mm. suomen sanajärjestyksen verraten suuri vapaus suhteessa grammaattiseen rakenteeseen tuottaa hankaluuksia konstituenttirakenteella operoivalle kieliopille, ja vastaavasti runsas sijajärjestelmä luo syntaksille suomessa aivan toisen pohjan kuin englannissa.

Suomen kielen syntaksin kuvaus on viime aikoina ollut toisaalta ideoiden kokeilua ja uusien teiden etsintää, toisaalta pyrkimystä irti perinteisistä rajoituksista. Kun jokin ajattelutapa saavuttaa laajan hyväksymisen, se tarjoaa turvalliset lähtökohdat mutta voi samalla myös sitoa: siitä muodostuu itseänselvyys, jonka pätevyyttä ei aseteta kyseenalaiseksi ja joka usein jopa estää näkemästä olemassa olevia ongelmia. Tätä korosti Risto Tuomikoski eräissä kirjoituksissaan (1971, 1973); hän huomautti mm. siitä, ettei *sti*-johdoksia (*nopeasti, kipeästi*) ole suinkaan välttämätöntä katsoa adverbieiksi; niitä voitaisiin hyvin perustein pitää myös adjektiivien *sti*-päätteisinä taivutusmuotoina. Samantapainen lähtökohta on Tuomikosken eräitä kielioppitermejäkin koskevassa artikkelissa (12): siitä käy ilmi, miten epäselviä voivat usein olla keskeisetkin syntaksissa käyttämämme käsitteet.

Sama näkyy myös Auli Hakulisen subjektikategoriaa erittelevästä kirjoituksesta (13). Kysymys on syntaktisten kategorioiden luonteesta yleisemminkin: ovatko ne selvästi ja jäännöksittävästi rajattavissa, vai jättävätkö ne jälkeensä ylijäämäongelman? Ovatko ne universaaleja vai ainoastaan joillekin kielille ominaisia? Tässä suhteessa varsin paljastava on pitkään jatkunut väittely suomen kielen ns. eksistentiaalilauseen partitiivimuotoisesta konstituentistä: perinteisesti se on katsottu subjektiksi, mutta se on haluttu tulkita myös objektiksi, predikatiiviksi sekä subjektin ja objektin neutraalistumaksi, »jektiksi». Käsi-tejärjestelmä on lingvistin välttämätön työväline, mutta hän ei saa kuitenkaan pitää sen kategorioita itsestään sel-

vinä, objektiivisesti olemassa olevina.

Eeva Kangasmaa-Minn käy artikkelissaan (14) rajaa, joka on perinteisesti vedetty transitiivisten ja intransitiivisten verbien välille. Jo vuoden 1915 kielioppikomitea oli tullut tässä tulokseen, joka pätee varsin moniin syntaktisiin luokituksiin: kysymys ei itse asiassa ole kahdesta diskreetistä kategoriasta, vaan jatkumosta, josta ei voida osoittaa selvää rajakohtaa. Mikä on oikeastaan predikaattina lauseissa tyyppiä *Poika potkaisi ikkunan rikki*, pohtii Kangasmaa-Minn: *potkaisi vai potkaisi rikki*. Entä onko *ikkunan* objekti verbille *potkaisi* vai predikaatille *potkaisi rikki*? Kysymykset eivät ole triviaaleja, sillä erilaiset vastaukset johtavat erilaisiin syntaktisiin kuvauksiin. Kangasmaa-Minn sivuaa myös morfologiaa ja osoittaa, miten johtamisella on suoria vaikutuksia verbin valenssiin ja verbisyntaksiin laajemminkin.

Lingvistinen strukturalismi kehitteli tutkimusvälineistöään etenkin fonologiassa, ja siinä hiottuja menetelmiä sovellettiin kielen muiden osajärjestelmien kuvaukseen, kuten esimerkiksi semantiikan komponenttianalyysistä voidaan nähdä. Paavo Siro soveltaa kirjoituksessaan (15) puhtaaksiviljeltyä strukturalismia syntaksiin ja osoittaa, kuinka sellaiset etupäässä fonologiassa voittoisat käsitteet kuin paradigma ja täydennysjakauma voidaan hedelmällisellä tavalla valjastaa myös lauseopin analyysiin. Strukturaalisen syntaksin näkökulmasta suomen kielessä on siten vain yksi infinitiivi, vaikka morfologisesti infinitiivejä voidaan erottaa neljä.⁹

Lauseopillinen keskustelu vireytyi tuntuvasti 1950-luvulla, mutta melko pitkään se suuntautui itse asiassa yllättävän kapealle alalle nimenomaan sellaisiin ilmiöihin, joita pidettiin jonkinlaisina suomen kielen erityispiirteinä. Nominatiivi- ja genetiivimuotoisen objektin esiintymisehtoja on selvitelty aina transformationaalista kuvausta myöten (Wiik 1972), mutta ehdottomasti hallitsevin tema on ollut partitiivin syntaktinen käyttäytyminen ja erityisesti sen esiintyminen ns. eksistentiaalilauseissa; sivumäärärajoituksen vuoksi ei näihin aiheisiin kuitenkaan ole tässä teoksessa mahdollista puuttua.¹⁰ Samanlaiseksi suomen kielen syntaktiseksi ominaispiirteeksi on katsottu myös lauseenvastikkeet. Setälä esitteli lauseopissaan

temporaalirakenteen, partisiippirakenteen ja finaalirakenteen, ja siitämisin erilaisten lauseenvastikkeiden määrää on tuntuvasti lisätty jopa niin, että luokittelu saattaa tuntua itsetarkoitukselta. Kalevi Wiik käsittelee synteesissään (16) tätä suomen lauseopin aluetta ja esittelee ne ilmi- tai piilokriteerit, joiden nojalla erilaisia nominaalisia rakenteita on hyväksytty lauseenvastikkeiksi.

Sanajärjestys ei oikeastaan ennen 1970-lukua herättänyt suomen kielen lauseopissa paljonkaan kiinnostusta. Osa-syynä oli nähtävästi se, ettei se ollut perinteiselle kieliopille mikään ongelma, koska käytössä ollut lauseopin käsitteistö oli immuuni sanajärjestykselle: suomi osoittaa grammaattiset suhteet ensi sijassa taivutuksen eikä sanajärjestyksen keinoin, joten lauseen syntaktinen rakenne pysyy yleensä samana, vaikka sen konstituenttien järjestys muuttuukin. Kuvaavaa onkin, että sanajärjestyskeskustelu alkoi subjektin ja predikaattiverbin inversiota koskevana oikeakielisyysovittelyinä. Eksistentiaalilauseen käsitteilyssä jouduttiin tietysti jonkin verran sivuamaan myös sanajärjestystä, mutta niin kuin Auli Hakulisen artikkelista (17) ilmenee, varsinaisesti vasta mielenkiinto tekstilauseiden informaatorakennetta kohtaan toi sanajärjestyskysymyksen koko laajuudessaan tutkimuksen piiriin.

Nyky-suomen fonologiasta ja taivutuksesta on olemassa verraten runsaasti järjestynyttä tietoa, ja tätä nykyä myös johto-opin harrastus on erityisen vireää. Lauseopin tutkimus on saavuttanut tuloksia Setälän antamaa mallia noudattaessaan ja kenties vielä enemmän siitä irtauduttuaan. Silti on aivan ilmeistä, että juuri syntaksissa kaivataan erityisen kipeästi kokonaisuutensa tai ainakin laajakojen osa-alueiden kuvauksia, jotka lähtevät erilaisista teoreettisista kehyksistä.¹¹ Siinä on nimittäin vieläkin enemmän toistaiseksi avoimena olevia kysymyksiä kuin esimerkiksi taivutusopissa, ja niiden ratkaisu vaatii vaihtoehtoisten lähestymistapojen kokeilemistä. Ihanteena tietenkin on löytää optimaalinen kuvausmalli, mutta toistaiseksi sen saavuttaminen ei ole näköpiirissä. Siksi onkin kokeiltava uutta ja testattava vanhaa, selvitettävä mitä oikeastaan sisältyy implisiittisenä ja eksplisiittisenä kulloisenkin tutkimuksen noudattamaan kieliopilliseen ajatteluun.

Historiallisen lauseopin voimistuminen loisi epäilemättä entistä vahvempaa pohjaa myös nykysuomen syntaktisten ilmiöiden ymmärtämiselle; yhtä ilmeistä on, että olennainen syy diakronisen syntaksin vähäiseen harrastukseen on ollut juuri se, ettei nykykielen syntaktisesta rakenteesta ole ollut riittävän seikkaperäistä käsitystä. Historiallinen lauseoppi ei pääsekään etenemään rajoittumalla vain yhteen kieleen tai edes kieliperheeseen: kehityskulkujen ymmärtäminen vaatii paitsi vertailuja ja sisäistä rekonstruktiota myös universaalien ilmiöiden näkemistä. Tältä kannalta kielitypologian asema on olennaisen tärkeä. Tulevaisuuteen jääkin sen selvittäminen, miten suomen kieli on kehittänyt nykyisen syntaksinsa; sitä kautta saadaan parempi käsitys myös nykykielen syntaktisen järjestelmän sisäisistä riippuvuuksista.

Näköalat eteenpäin

Niin kuin John Lyons (1981, 36–37) huomauttaa, kielitieteellä »ei vielä – eikä ehkä koskaan – ole tyydyttävää teoreettista viitekehystä, jossa kieltä voitaisiin tarkastella samalla kertaa sekä psykologisesta, sosiologisesta, kulttuurisesta, esteettisestä että neurofysiologisesta perspektiivistä, monista muista yhtä tärkeistä näkökulmista puhumattakaan». Kielitiede onkin 1900-luvulla laajentanut tutkimusalueitaan ja rakentanut samalla yhteistyötä monien muiden tieteenalojen kanssa. Tämä kehitys on vienyt näennäiseen ja osin todelliseenkin hajaannukseen. Tilannetta voi havainnollistaa tekemällä Lyonsin tavoin eron mikro- ja makrolingvistiikan välille. Mikrolingvistiikka keskittyy pelkästään kielisysteemin rakenteeseen; se on koko tieteenalan ydin, sen eri osa-alueita yhdistävä ja koossa pitävä voima. Makrolingvistiikka taas laajimmillaan kattaa kaiken, mikä ylipäänsä on jollakin tavalla yhteydessä kieleen. Juuri mikrolingvistiikka voidaan katsoa autonomiseksi, puhtaasti omilla ehdoillaan toimivaksi kielitieteeksi.

Suomen kielen tutkimus on toistaiseksi pysynyt lähes kokonaan mikrolingvistiikan ja erityisesti diakronisen

mikrolingvistiikan alueella. Suomen kielen rakenteesta ja kehityksestä on paljastunut lisääntyvä määrä yksityiskoh-
tia, jotka aukoista huolimatta alkavat vähitellen sulautua yhä selväpiirteisemmäksi kokonaisuudeksi. Tällainen kehitys ei olisi ollut mahdollinen pelkästään omapohjaiseen tutkimusperinteeseen tai mikrolingvistiikan alueeseen piäytymällä. Yksityiseen kieleen kohdistuvan tutkimuksen on välttämättä seurattava sitä, mitä kielitieteen piirissä yleisemminkin tapahtuu; se ei myöskään saa rajata tutkimuskohteeseen pelkästään kielen rakennetta, sillä monet siitä paljastuvat ilmiöt kytkeytyvät laajempiin yhteyksiin, joiden selvittelyssä näkökulmia avartava makrolingvistiikka on välttämätöntä.

Psykolingvistiikka on nostanut esiin mm. kielen omaksumisen ongelman, ja sen tuloksilla on ollut välitöntä vaikutusta esimerkiksi morfologian teorianmuodostukseen. Tekstilingvistiikka, diskurssintutkimus ja pragmatiikka ovat eri tavoin asettaneet kielen ilmaukset käyttöyhteyksiinsä ja täydentäneet näin kielen rakenteiden kuvausta. Nämä tarkastelutavat ovat sen lisäksi nostaneet esiin kielitieteessä tuskin aikaisemmin käsiteltyjä kohteita kuten tekstin (joka tosin oli filologienkin tutkimuskohde), vuorovaikutuksen, puhujan intentiot ja strategiat sekä kielellistä vuorovaikutusta säätelevät periaatteet. Suomessa näillä suuntauksilla ei vielä toistaiseksi ole ollut paljonkaan jalansijaa. Sosiolingvistiikka selvittelee muiden tehtäviensä ohella myös puheyhteisössä esiintyvää kielellistä variaatiota. Suomessa tämän alan tutkimus on keskittynyt ensi sijassa kaupunkien puhekielestä todettuun fonologiseen ja morfologiseen variaatioon; tulokset täsmentävät mm. käsityksiä äänne muutosten mekanismeista ja valaisevat siten osaltaan myös kielijärjestelmässä tapahtuvia muutoksia. Kielen ja kognition suhteita koskeva tutkimus on vielä alkuvaiheissaan, mutta ilmeistä on esimerkiksi se, ettei puhujan äidinkieltään koskevaa sisäistä tietoa, mikrolingvististä kompetenssia, voida yksiselitteisesti erottaa hänen yleisestä maailmaa koskevasta tiedostaan. Lisäksi kieltä voidaan tarkastella yhteydessä ihmisen sosiaaliseen toimintaan, ja sillä on keskeinen tehtävä siinä kulttuuriksi kutsutussa symbolijärjestelmässä, jonka ihmisyhteisöt ovat kehittäneet tullakseen toimeen ulko-

maailman kanssa ja säädelläkseen yksilöidenvälisiä suhteita.

Makrolingvistiikan ulottuvuudet luovat uusia kytkentöjä perinteisesti toisistaan erillään olleiden tieteenalojen välille ja nostavat esiin kenties kokonaan uusiakin tutkimussuuntia. Pienessä maassa voidaan tuskin koskaan ylläpitää kovin monipuolista tutkimusyhteisöä; oman maan tutkimusperinne säätelee suurelta osin sen, mille aloille kiinnostus keskittyy. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että meillä olisi varaa kadottaa näkyviltämme kielentutkimuksen koko kirjo – muutenhan eivät yksittäiset tutkimushankkeet sijoitu tieteemme kokonaiskuvaan. Samaa on sanottava mistä tahansa opinnäytetasollakin tehtävästä tutkimustyöstä: on tärkeää, että se tavalla tai toisella liittyy aikaisemmin saavutettuun tietoon tai johonkin laajempaan kokonaisuuteen. Sen vuoksi tutkimustyön tekijän tulee selvittää lähtökohtansa ja niiden liittyminen teoreettisiin kehyksiin yhtä hyvin kuin tutkimusperinteeseenkin. Tämän ehtona taas on ainakin jonkinvertainen kehysten tuntemus. Käsillä olevan teoksen – ja sen jatko-osan – tavoitteena onkin juuri tietämyksen lisääminen niistä lähtökohdista, joista suomen kielen tutkimusta on viime vuosikymmeninä harjoitettu ja joita kehittelemällä ja uudistamalla sitä edelleen jatketaan.

¹ Nuogrammaatikoista ks. esim. Heeschen 1972, 11–19, Helbig 1974, 14–20, E. Itkonen 1966, 33–38, Ivić 1966, 56–63.

² Sanakirjahankkeista ja niiden vaikutuksista ks. esim. Niinivaara 1931, 34–41, Räisänen 1980 ja Kansallisten tieteiden kehittämisohjelma 1966–80.

³ Fennistiikan kehityksestä 1900-luvulla ks. Anttila – Itkonen 1976, Karlsson 1975, Räisänen 1980.

⁴ Toisaalta suhtautuminen uusiin näkemyksiin oli joskus hyvinkin jyrkkää; valaiseva on tässä suhteessa Ravilan ja Siron väitely Virittäjässä v. 1944–1945.

⁵ Tätä vaihetta edustavaa kirjoitusta ei ole mahtunut mukaan; ks. kuitenkin esim. Wiik 1967, Karlsson 1971, 1974a.

⁶ Ks. erityisesti T. Itkosen ja Wiikin väittelyä Virittäjässä v. 1970–1971.

⁷ Ks. esim. E. Itkonen 1966, 242–249, Koski 1978, 1982; historiallisesta johto-opista esim. T. Lehtinen 1976, 1979, Rintala 1972.

⁸ Kuitenkin esim. Denison 1957, Saukkonen 1965.

⁹ Penttilän (1957) näkemys suomen infinitiiveistä oli aivan toinen, ja hän kävikin Siron kanssa asiasta polemiikkia Virittäjässä v. 1964.

¹⁰ Keskustelu eksistentiaalilauseista alkoi Virittäjässä v. 1954–1957 käydyllä väittelyllä; ks. lisäksi esim. Ikola 1961, 7–63 ja Karlsson 1978, 293–305 viitteinen.

¹¹ Tällaisista ks. Siro 1975, Tarvainen 1977.